

MILAN KANGRGA
Zagreb, Hrvatska

«SPEKULATIVNOST» HEGELOVA STAVA: «ISTINITO JE CJELOVITO»

Apstrakt: U tekstu se tematizira mogućnost da se poznati Hegelov stav iz Predgovora «Fenomenologiji duha», koji glasi «Das Wahre ist das Ganze», dvojako tumači: filozofijsko-metafizički i spekulativno, odnosno, kao metafizički ili spekulativni stav. Autor daje argumentaciju za mogućnost jedne i druge interpretacije iz samoga duha Hegelove filozofije, ne presuđujući definitivno koja bi od te dvije interpretacije bila misaono legitimnija.

Cljučne reči: spekulativno, Hegel, istina

Hegelov stav «Istinito je cjelovito» (Das Wahre ist das Ganze) moguće je problematizirati u njegovoj *dvostrukoj slojevitosti*. To je moguće ako napravimo *bitnu razliku* između Hegelovih spekulativnih i filozofijskih stavova, na temelju koje nije moguće jednosmisleno ovom stavu dati «prevagu» u njegovom bilo spekulativnom, bilo filozofijskom smislu. Iskazan, na primjer, *imenicama* (supstantivima), kao što se obično navodi, razumije ili prevodi na naš jezik, naime u obliku: «Istina je cjelina», taj je stav moguć samo ili čak isključivo kao *eminentno filozofijski*, što za mene ujedno znači: *metafizički*. Zašto? Upravo zato što mu formulacija iskazuje ne samo *gotovost* ili *završenost* (zaključenost), nego što se time napustilo ili «preskočilo» bitno pitanje – upravo *spekulativnog podrijetla* tog stava. Da bude posve jasno: *metafizičnost* za mene bitno znači: startati i završiti s gotovim ili dovršenim svijetom bez spekulativnog pitanja o njegovoj (prethodnoj) *mogućnosti kao proizvedenosti*. Ako se predočenim *atributivnim* preformuliranjem Hegelova stava dospije do mogućnosti da se on *ujedno i spekulativno* interpretira, onda taj stav treba glasiti: «Istinito je cjelovito», čime se dobiva ili bar zadržava *otvorenost procesa* koji tu mora biti involviran kao konstitutivan i određujući, ali ipak još uvijek samo u dimenziji *spoznavanja*! A to spoznavalačko samo je jedan od momenata spekulativnosti, ali ne i jedini ili određivalački.

U tom kontekstu valja navesti ono iz literature već poznato Adornovo mjesto, kojim se on kritički obraća Hegelovu navedenom stavu svojim obratom: «Cjelina je neistinita» (Das Ganze ist das Unwahre). Dok Hegel govori o *istini* u horizont *filozofičnosti*: «Das Wahre ist das Ganze», Adorno svojim obratom, a da toga nije svjestan, govori o *istini* u horizontu *spekulativnosti*. Drugim riječima, Hegel govori o *spoznaji*, a Adorno

o *realitetu*, tj. o zbilji, i to naglašeno o zbilji građansko-kapitalističke historijske epohe današnjice, a to znači o realitetu klasne historije i klasnog otuđena života i društva, a zapravo svijeta u cjelini kakav danas živimo.

Gledajući sa spekulativne pozicije, Hegel promašuje u biti, jer svojim filozofijsko-spoznavalačkim stavom ostavlja ipak zbilju onakvom, kakva ona jest, dakle, u njezinu bitku, pa tu onda upravo Marx svojom kritikom Hegelova tzv. *pozitivizma* ili tobožnjeg «samo prividnoga kriticizma» ima pravo, ali također sa stanovišta spekulacije, a da ni on sam toga nije svjestan, jer shvaća tu spekulaciju u Kantovom smislu, poistovjećujući spekulaciju s *teorijom*! Spekulacija mu je nešto unaprijed odiozno. Međutim, za nas je spekulacija «filozofija vlastite kože», misao koja ide-ako-ide-pod-kožu! Kada kažemo da je filozofija «ispala» iz horizonta spekulacije i napustila je u bitnom, onda se time želi reći kako se filozofija kreće po površini bitnog problema svojim pitanjem: «Što nešto jest?», za razliku od spekulativnog bitnog i presudnog pitanja: «Po čemu i odakle nešto jest?»

Navedimo Fichteov bitni spekulativni stav, na koji se onda nadovezuje Hegel, koji glasi: «Stoga i nije tako beznačajno, kao što se to nekima čini, polazi li filozofija od neke *činjenice* (Tatsache), ili od *činjeničnog djelovanja* (Tathandlung), tj. od čiste djelatnosti, koja ne pretpostavlja objekt, nego ga sama proizvodi, i gdje dakle *djelovanje* neposredno postaje *djelom*.» (J. G. Fichte, *Drugi uvod u nauku o znanosti*, u: «Odabrane filozofske rasprave», Kultura, Zagreb, 1956., str. 219).

Riječ je dakle o djelovanju i djelu ujedno i nerastavljivo, a to znači drugim riječima: proizvođenje i proizvod, proces i rezultat toga procesa ujedno, pa *rastavljenost* jednoga od drugoga i insistiranje tada *samo na jednom* od ovih momenata vodi po liniji prvoga u *proces* ili *progres u beskonačnost*, bez ikakva «usidrenja» ili konkretnog rezultata, ili po drugom u *metafiziku* koja starta s gotovim djelom i završetkom procesa.

Svojim spekulativnim stavom «Istinito je cjelovito» (Das Wahre ist das Ganze) ima dakle Hegel vjerojatno u vidu Fichteov pojam «Tathandlung», pa onda taj stav hoće naglasiti upravo jedno i drugo ujedno, ako je naime riječ o *istinitosti*, tj. o *istini*, koja se onda ne može više shvatiti kao puka – gotovost i završenost, nego i njezin proces (historiju) i rezultat toga procesa (postiguti konkretum postojećeg stanja).

Ako sada imamo u vidu Hegelov stav (kako je u onoj kopuli «je» /jest/ kojom se izražava ono što nazivamo «*bitak*» (Sein) sadržina: *djelatnost, životnost i duhovnost*), onda se u tom stavu «Istinito je cjelovito» iskazuje zapravo *dogaćanje*, u kojem je sadržano i djelovanje i djelo ujedno. Istina, dakle, ne može se shvatiti, pa prema tome ni odrediti niti *jedino* kao proces, niti *jedino* kao gotovost toga procesa, nego i jedno i drugo *ujedno*. Upravo je Hegel u svojoj kritici Kantova pojma *moraliteta*, koji je onim «treba da», odvojenim od bitka i suprotstavljenim njemu, odredio to kao insistiranje samo na jednom od tih momenata, i imenovao to «procesom ili progresom u beskonačnost», dakako bez te gotove «konačnosti» u nekom izvršenom djelu (kao moralnom činu). A s druge strane nije mu ni na pamet palo insistiranje na gotovosti kao dovršenosti ili savršenosti po liniji gotova djela, čime bi upao u dimenziju metafizike.

Ovdje imamo posla s odnosom dvaju pojmova («istinito» i «cjelovito»), *povezanim* onim «je» kao tzv. *kopulom*, što je sâm Kant već naziva «*conjunctio*» (veza). Ako se sad prije svega pita: *Kako* smo došli do ta dva pojma, onda odgovara na to pitanje u tom da-

nom obliku još – *nema!* Oni su naprosto spojeni i posve očevidno – izjednačeni, jedno jest ujedno drugo i posve se podudaraju po svom bitnom smislu.

Međutim, već u tom pojmu «veza» leži nužno po smislu «povezivanje», da bi do veze uopće moglo doći. Veza je obično shvaćena kao puka gotovost i u tom se liku pojavljuje kao *dana* veza u svojoj gotovosti. Ali, čim se uoči *radnja* u pojmu *povezivanja*, postavlja se odmah pitanje: *Odakle* to povezivanje (u ovom slučaju dvaju pojmova: *istine* i *cjeline*). Ako je pak sada ujedno riječ o *radnji povezivanja*, da bi do te veze uopće došlo, onda se ta radnja dakako ne može jednostavno – *ispustiti*: čak kao nešto «*nevažno*» pri svemu tome u cjelini. No, sad se nužno pita za *subjekta* radnje, tj. za onoga *djelovatelja* koji «*proizvodi*» to *povezivanje* i njezina rezultata: *veze*. No, time se i sami ovi pojmovi, stavljeni u tu «vezu» (conjunctio), stavljaju u pitanje, tj. pita se za karakter tih dvaju pojmova povezanih onim «je», jer ako su stavljeni u *odnos*, onda oni međusobno tek dobivaju *konkretni kvalitet* kao bitno određenje, po kojemu jesu, ili bolje: *tek postaju* to što jesu; To još nije vidljivo iz ove gotove «jednadžbe»: Ovo je *jednako* onome...

Time dva «gotova» pojma, stavljeni u odnos, postaju mogući po onome «trećem» koje ih stavlja u odnos, a to je upravo onaj Hegelov – sada upravo spekulativno mišljene – pojam pojma, koji oba tek omogućuje. U tom smislu imamo posla s pojmom pojma kao spekulativnom pozicijom, a to znači kretanje po liniji samo-svijesti, koja – prema Fichteu – omogućuje svijest, tj. samosvijest zna što misli svijest i što je njezin proizvod i odakle je on. Kasnije Hegel «elegantno», pošto mu je to već «pripremio» Fichte svojim stavom: samosvijest=samodjelatnost=sloboda, dolazi do svog prvoklasnog stava: Nemojte povlačiti zastor na pozornici, da biste vidjeli što je *iza* njega, jer ćete naći jedino *sami sebe*, budući da *iza* te uviđajuće svijesti stojite vi kao *samosvjesna*, tj. *samodjelatna*, tj. *slobodna* – dakle proizvodilačko-stvaralačka – bića. Odatle onda ono izjednačavanje: *čovjek=samosvijest*, što više nije zastalo u sferi ili horizontu puke spoznajne teorije, nego je već dignuto i mišljeno na nivou *povijesnosti* povijesnoga.

Dakle, u stavu: *Istina=cjelina*, pomoću onoga - na prvi pogled «nepokretnoga» - «*je*» (jest, bitak), nalazi se «*iza*» *procesulanost*, *kretanje* i *dogaćanje*, što znači *subjekt* toga što Hegel onda imenuje «djelatnošću, životnošću i duhovnošću», te se sada ta uzajamna pojavna «nepokretnost» istine i cjeline kao *tobožnje* gotovosti i završenosti, počinje «tresti» radnjom i djelatnošću i mišljenjem što im stoji u osnovi, ili bolje reći *podrijetlu* kao mogućnosti i njihovoj pravoj budućnosti kojom su započeli svoje trajanje i život. A to je upravo ta *spekulacija*, kojoj djelovanje i djelo idu nužno i nerastavljivo *zajedno*, kao ne više *gotova* istina i ne više kao *gotova* cjelina, nego baš *proces dogaćanja* u kojemu se istinito i cjelovito u tom procesu uzajamno proizvode i omogućavaju i time tek uspostavljaju kao konkretno – *nešto*. Hegel to «nešto» (Etwas) određuje – upravo spekulativno-povijesno- kao rezultat «negacije negacije», dakle, kao određeni konkretni opstanak nekog predmeta kao gotova proizvoda. Utoliko sad tek možemo shvatiti smisao tog izjednačenja, naime, tih dvaju «gotovih pojmova» kao fiksiranje gotovosti jednog prethodnog nezaobilaznog *procesa*, iz kojega oba proizilaze, ne više kao gotova *veza*, nego kao rezultat procesa *povezivanja*, gdje su djelovanje i djelo jedno te isto u svojoj biti, jer su smisleno nerastavljivi u svojoj spekulativnosti uzajamnog odnosa. Zato i tako postaje očitim kako se taj izraz pomoću *imenica* (istina i cjelina) mora artikulirati kao: *istinito je cjelovito*, jer tako se *bar može* taj odnos shvatiti kao proces,

a ne samo kao gotovost procesa. Do čega je Hegelu bitno stalo njegovim stavom: «Das Wahre ist das Ganze», navest ćemo ovaj njegov «primjer»: Duh uopće *nije* neposredan; neposredne su *prirodne stvari* i ostaju pri tom bitku. Bitak duha nije tako neposredan, nego samo kao samoga sebe proizvođači, čineći sebe za sebe pomoću negacije kao *subjekt*, inače bi on bio *samo supstancija*; to dolaženje k sebi duha jest *kretanje, djelatnost i posredovanje sebe sama sobom*».

Zatim slijedi primjer s *djetetom*, pa Hegel naglašava: «Isto je tako čovjek dijete i prolazi taj krug kao nešto prirodno da bi proizveo nešto drugo... Dijete *još nije* umni čovjek, ono ima samo *predispoziciju* za to, pa je time tek um, duh *po sebi* (an sich); tek pomoću svog oblikovanja (obrazovanja), razvitka, jest tek ono duh». Razvijanje tih razlika i protjecanje usmjerenja što odatle proizlaze jesu put duha da dođe k sebi; On sam je međutim cilj ... tek je cilj njegov istinski bitak. Taj proces sada sebe proizvođačeg duha, taj njegov *put* sadrži *razlikovane momente*. Ali put još nije cilj, i duh nije na cilju, a da nije bio prošao taj put, on nije otpočetak na cilju; ono najpotpunije (najsavršenije) mora proći put do cilja, da bi ga postigao».

Tu misao završava sad Hegel ovako:

«U tim *postajama* (Stationen) svoga *procesa* duh još nije potpun (vollkommen), njegovo znanje, svijest o sebi samome nije ono istinsko, i on *time još nije očitovan*» (G.W.F.Hegel, *Vorlesungen ueber die Philosophie der Religion, I*, Werke in zwanzig Baenden 16, Theorie Werkausgabe, Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main, 1969, str. 79-80).

Odatle je dakle vidljivo da je Hegelu onim njegovim stavom: «Istinito je cjelovito» stalo da naglasi upravo *spekulativni stav*, kojim se ujedno ističe *proces i rezultat procesa*, da bi se tek dospjelo do bitnog i pravog određenja onog *istinitoga*, koje kao takvo opet nije i ne može biti jednom zauvijek dovršeno i zaokruženo u govotom obliku. I tu bi trebalo da leži pravi smisao navedenog Hegelova stava! Je li ipak tome tako?

Tako dolazimo do *moгуćeg* unutrašnjeg smislenog izjednačavanja bitnih spekulativno-povijesnih pojmova («određenja») kako slijedi: Re-evolucija kao mogućnost (čovjekove) evolucije = na početku bijaše budućnost = diskontinuitet omogućuje i proizvodi kontinuitet = samosvijest omogućuje svijest = pojam pojma omogućuje pojam = djelatnost kao praksa uspostavlja pojam kao (razumsko) određenje predmeta tzv. danosti = povijesni čin omogućuje daljnje kretanje i razvitak kao historiju, koja se kreće po površini gotova i proizvedena svijeta = čovjek propisuje prirodi njezine zakone (Kant), da bi prirode kao prirode (već pukim imenovanje) uopće bilo = priroda kao čovjekovo, po čovjeku proizvedeno djelo (Marx) = «struja s protivnim smjerom» (Hegel) = budućnost prethodi prošlosti i sadašnjosti = sloboda prethodi nužnosti i omogućuje je kao svoju vlastitu granicu = čovjek i svijet kao njegovo djelo bitni je nedostatak, koji tek kao takav omogućuje ono što se naziva re-evolucija kao revolucija = re-evolucija kao pokretačka snaga povijesti (Marx) = na početku bijaše djelovanje i djelo ujedno (Am Angang war das Tun und die Tat als seine Tat) = budućnost je bitna stvaralačka dimenzija vremena, tako da postoji ili događa se samo budućnosno vrijeme = vrijeme je zastavljeni ljudski trenutak (Kangrga).

Spekulacija omogućuje i proizvodi metafiziku, koja starta s već proizvedenim i gotovim svijetom, što ga je otvorila spekulacija = predmet je bitni odnos - od samog počet-

ka svijeta, zato je ono «kako» značajnije od onoga «što», jer je primarno pitanje *kako* se nešto proizvodi, a ne *što* je ono kao već proizvedeno (kao tzv. «dani predmet»). Dok metafizika dakle pita i tvrdi: *Ex nihilo nihil fit* (Iz ničega ne postaje ništa), spekulacija pita: *Po čemu* (po kojemu i kakvom subjektu i u kakvim proizvodnim odnosima) nešto jeste čime se bitak (ono «Jest») pojavljuje kao proizvod, pa nakon Fichtea kaže Hegel: Bitak jesu *produkti* (u pluralu) (proizvedenih predmeta) i *produciranje* kao proizvodilačko-stvaralački proces, po kojemu taj *bitak* tek postaje, da bi bio to što *jest*.

Sad možemo reći: Samo u horizontu i na pretpostavkama *metafizike* moguć je stav: $A = A$, ako se oba relata shvate kao puka *formalna i statička gotovost*, a da se ne vidi ili ne želi vidjeti kako u tom $A = A$ leži već *djelatnost* onoga «treba da» u *jedinstvu* ili čak *identitetu* bitka i trebanja (ako se još ostaje u *etičko-moralnom horizontu*, u kojemu taj stav ima svoje pravo podrijetlo, ali koji odmah «prerasta» u svoje istinsko *po-vijesno* određenje). Pri takvom formalnom shvaćanju navedena stava nije čak vidljivo ni to kako ono što «jest» ujedno «nije» nešto drugo, što je tim «jest» već implicirano i sadržano, da bi se spoznavalački uopće dospjelo do određenja *kvaliteta* nečega (dakle: do samog pojma *predmeta*). U osnovi toga leži poznata Spinozina dalekosežna teza: *Omnis determinatio negatio est* (Svako određenje ujedno je i negacija tog određenja, u tom sad već *dijalektički* mišljenju odnosu, koji je međutim još uvijek shvaćen samo u dimenziji spoznaje).

Sve je to bilo samom Hegelu isuviše jasno, pa mu je jasna i «veličina» postignuta tim ne samo Spinozinim stavom, kao i «granica» toga i takvih stavova, te se na toj s njegove strane «prekoračenoj» granici nastavlja sve ono što ćemo u Hegelovoj misli naći kao prvoklasni *spekulativni stav*, naslijeđen još od Fichtea, pa ga Hegel zapravo nikada nije «zaboravio». No, taj se «zaborav» ipak u njega znao događati, tako da i navedeni - mogli bismo ovdje kazati *ključni* – stav, kako je ono istinito upravo ono cjelovito, upravo u formulaciji: *Isatina je cjelina* izaziva pravu nedoumicu o mogućnosti ispravnog tumačenja *samog smisla* rečenoga!

Stoga bismo ovdje mogli i morali postaviti pitanje: Nije li ova *naša* prethodna (spekulativna) interpretacija Hegelova stava ipak bezuspješan «pokušaj spašavanja» onoga smisla što se u njemu *nipošto* ne nalazi? Imamo li u vidu naše opće postavljanje problema *odnosa*, a to ujedno znači i *bitne razlike* između spekulacije i filozofije, taj se bitni, a ne neki sporedni ili sekundarni, da ne kažemo «beznačajni» Hegelov stav doista može tumačiti *i na jedan i na drugi način*. Ja sam ga pokušao shvatiti i protumačiti primarno *spekulativno*, a to bi značilo kao «jedino moguće». Time, međutim, upravo *istine* radi, nipošto ne bi trebalo tvrditi da se taj stav *ne da* interpretirati i *filozofijski*! I to stoga što argumenti postoje i za jednu i za drugu mogućnost. Pokušajmo to pojasniti:

Već smo dosada ukazivali na to da se u Hegelovoj misli (ili, ako hoćemo u čitavom njegovom djelu, od najranijih spisa, pa do «Enciklopedije») isprepleće ono spekulativno s filozofijskim, pa su na mnogim, čak i bitnim mjestima moguće *obje* interpretacije! Već smo, naprimjer baš, s pojmom «*istine*» u Hegela ukazivali na to kako u tom određenju *preteže* u njega onaj puko spoznavalački karakter i smisao tog *pojma*, s naglaskom upravo na – *pojam*! U tom bismo se slučaju nalazili isključivo u horizontu – *filozofičnosti kao teoretičnosti* (dakle, konzekventno mišljeno: na stanovištu spoznajne teorije!). To bi onda ovdje značilo samo jedno: *Cjelina* (mišljena sada nužno kao gotovost, dovršenost,

zaključenost, a to bi ujedno bilo i – savršenost!) shvaćena je u tom liku kao ono dokraja *spoznato*, te imamo posla sa *spoznatom cjelinom gotova svijeta*, i to bi bila ta *istina* o njoj. U tom smislu: *Istina je cjelina!* No, time je ujedno i mišljeno i rečeno i utvrđeno da je čitav historijsko-povijesni *proces* (od početka svijeta do danas – *koje i kako danas?* – do Hegela i njegove tadašnjice?; a što je s nama?) – *završen!* U tom je slučaju Hegel «malo zakasnio», jer tek današnji «mudraci» pod imenom «filozofa» govore o – *kraju povijesti!* Možemo li sad smatrati da je *upravo to bila Hegelova misao?!*

Pokušali smo pokazati kako sam Hegel «demantira» takav mogući zaključak već onim naglašavanjem da se ona kopula «je» (*jest*, kojim se iskazuje pojam *bitka*: Kad kažemo «jest», time je bitak ili ovo jest već – *ukinut!*) i može i mora ujedno shvatiti kao: *djelatnost, životnost i duhovnost!* Sad bismo mogli i morali upitati: *Koga ili čega?* Odgovor bi morao biti: *subjekta!* A možemo li i smijemo li tome dodati još i: *čovjeka?* Upravo je to pravo pitanje! Ako kažemo: «*ne možemo*», onda smo ostali «*dobri filozofi*», a ako kažemo: «*možemo*», onda smo već «prešli» na spekulativno stanovište! Iza toga «je» stoji *ili* puki subjekt spoznaje, *ili* čovjek kao samostvaralačko biće, koje se *kao takvo* niti potvrđuje, niti odjelovljuje jedino ili isključivo spoznavalački, nego čitavim svojim teorijsko-praktičkim, sada već povijesnim bićem, u *totalitetu* svog života i u određenoj «sredini». U tom se slučaju potvrđuje upravo cjelina *djelatne procesualnosti*, pomoću koje je taj svijet i čovjek u njemu uopće – *moć!*

Ako sad u vezi s rečenim dodamo, na primjer, ono Hegelovo – od Kanta naslijedeno i najdublje povijesno domišljeno i provedeno – određenje, kako je ono «treba da» *pojam čovjeka*, pa ako sad u vezi s tim i takvim stavom, kojim se «otvara» i «zacrta» čitava historija čovječanstva kao bitna prekretnica i razlika između čovjeka i životinje (historije i prirode!), ukažemo na Hegelov stav na početku njegove «Filozofije prava», kako je to *trebanje* (Sollen) – «krtica što neprestano ruje» («*der Maulwurf der stets wuehlt*») u samim temeljima zbilje i svijeta u cjelini, kao uostalom i mnogo sličnih stavova, dobit ćemo «drugu sliku»! Ne može se, naime, jednostavno «prijeći» preko toga, kao da Hegel takve stavove i spoznaje *nije* izrekao! A da se pritom ne spominju oni upravo revolucionarno-kritički Hegelovi stavovi ne samom na kraju njegove «Filozofije povijesti»!

Dakako, sam stav, uzet u svom «golom obliku»: «Istina je cjelina (Das Wahre ist das Ganze) zavodi već time što i sam pojam *cjeline* nije ovdje na taj način poblizje određen, tako da se njime može misliti mnogo toga i ništa određeno! Ako se, naime, ima u vidu *čitava današnja klasna historija*, kao «otuđeni», a danas i posve «postvareni» svijet u njegovim temeljima, onda ima pravo Th.W.Adorno (svojim mottom za knjigu «*Minima moralia*») onim svojim «obrtanjem» Hegelova stava: «*Cjelina je neistinita!*» (Das Ganze ist das Unwahre)!

Ostaje ipak pitanje – a to bi bar «usputno» trebalo biti – *prisutno* baš kao «popratno pitanje» za svakoga, čak i filozofa! - : *Kako se ta i neistinita cjelina proizvodila i uspostavljala*, da bi nje i u tom – zapravo naknadnom – otuđenom obliku *uopće bilo?!* Nije li ta «otuđenost» već samim svojim određenjem i pravim smislom upravo – *posljedica* nečega još *ne-otuđenoga*, što se tek kao takvo moglo otuđiti, a nije *uzrok* ili *podrijetlo* u liku samodjelatnosti kao slobodne djelatnosti?! Inače ćemo «dati za pravo» metafizičarima svih boja, kako nužnost *prethodi* slobodi, a ne upravo spekulativno – obratno: slo-

boda (kao «početak svijeta» prethodi nužnosti kao vlastitoj granici, tj. upravo: njezinu *proizvodu*), koja ima da bude *prekoračena*, kako bismo za nju uopće i *znali*!

Zato je u svakom slučaju moguća *dvostruka* interpretacija Hegelova stava, a pritom treba ipak imati «na umu» Fichteov stav, kako svatko *odabire* takvu filozofiju, kakav je *čovjek*, pa je ovdje na snazi prava ljudska odluka: ili za slobodu ili za nužnost, pa onda – *birajmo*!

Na svaki način, međutim, treba biti posve jasno: Ako se ono: *djelatnost, životnost i duhovnost*, kao Hegelov – reći ćemo tako – «prijevod» za pojam *bitka* (onoga: *jest*) shvati samo u dimenziji *spoznavanja* (ili, mišljenja, odvojena od djelatnosti kao životne cjeline u liku puke teoretičnosti), te se ta određenja odnose samo na *subjekt spoznaje*, onda bi taj stav potpadao pod onu istu kritiku što ju je Fichte, nakon kritike «stvari po sebi», uputio Kantu kao doista ono za bitnu razliku između spekulacije i filozofije najznačajnije, kad je od Kanta tražio da «konkretizira» onaj svoj osnovni stav: «Ja mislim» tako da kaže: «Ja Immanuel Kant mislim!», jer bi se tek tako i time naglasilo da više nije riječ o onome «Ja» kao pukom spoznavalačkom subjektu (koji «samo misli», a da pritom ne živi), nego o čovjeku (koji ujedno i djeluje da bi preživio). Jer se doista i u Hegela ona određenja mogu «odčitavati» i shvatati u tom «kantovskom» smislu!

Svakako na kraju ostaje odlučno i presudno pitanje: Je li Hegel bio ili nije bio povijesni mislilac, ili preciznije: *mislilac povijesnog*. Ako da, kako je upravo on «zaustavio» taj povijesni proces, ili o kakvoj nam je to povijesti govorio Hegel? Ako je sam čovjek po svojoj biti povijesno biće (kako Herbert Markuse pogodeno tumači bitnu Hegelovu misao), onda se i taj čovjek i ta njegova povijest (u punom i pravom identitetu tih određenja), može zaustaviti kao proces samo onime što dakako sam čovjek može vrlo lako i vrlo skoro (danas!) «pripremiti» sebi svojim djelom – svjetskom katastrofom, bilo to atomskom energijom, bilo to takvim ekološkim zagađenjem svijeta, da svi odletimo u onu «tamnu rupu», nekuda u ništavilo iznad atmosfere!